

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ**

D.13.18.580 диссертациялык кенеш

Кол жазма укугунда
УДК:370.153

ДАВЫДОВА ЮЛИЯ АЛЕКСАНДРОВНА

**КЕНЖЕ МЕКТЕПТИК КУРАКТА ВЕРБАЛДЫК ЭМЕС
ИНТЕЛЛЕКТИН ИНДИВИДУАЛДЫК АЙЫРМАЧЫЛЫГЫ: КРОСС-
МАДАНИЙ АНАЛИЗ**

19.00.07- педагогикалык психология

Психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасы изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2020

Диссертациялык иш Б.Н. Ельцин атындагы КОСУнун психология кафедрасында жана Федералдык мамлекеттик бюджеттик «Орус билим берүү академиясынын Психологиялык институту» илимий мекемесинин жаш курактык психогенетика лабораториясында аткарылган

Илимий жетекчи:

Малых Сергей Борисович

Психология илимдеринин доктору, профессор, Орус билим берүү академиясынын академиги, Федералдык мамлекеттик бюджеттик «Орус билим берүү академиясынын Психологиялык институту» илимий мекемесинин жаш курактык психогенетика лабораториясынын башчысы

Расмий оппоненттер:

Чазова Анна Александровна, психология илимдеринин доктору, И.Арабаев атындагы КМУнун психология кафедрасынын профессору
Бурмистрова Екатерина Викторовна, психология илимдеринин кандидаты, ММОУнун (Москва мамлекеттик областтык университети) психологиялык кеңеш берүү кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме:

Ош мамлекеттик университетинин Психология кафедрасы
Дареги: 713000. Ош, Масалиев к., 90а

Диссертациялык ишти коргоо 2020-жылдын 26 июнында саат 13:00де И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жана Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча уюштурулган Д 13.18.580 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720023, Бишкек ш., 10-кичи району, Саманчин көчөсү, 10 а

Диссертациялык иш менен И.Арабаев атындагы КМУнун илимий китепканасынан таанышууга болот.

Дареги: 720026, Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51. <http://arabaev.kg/do.kg>

Диссертациянын авторефераты 2010-жылдын 2-июнында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

Омурбаева Д.К.

ИШТИН НЕГИЗГИ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Актуалдуулугу. Интеллект – адамдын бардык теориялык жана практикалык ишмердүүлүгүн ичине алган жана инсандын калыптануусун, анын реалдуулугун өздөштүрүүгө зарыл болгон шарт катары алдыга чыгуучу базалык психологиялык категория болуп эсептелет. Интеллектуалдык жөндөмдүүлүк – кесиптик жана академиялык жетишкендиктерди аныктоо менен, тынымсыз өнүгүп жаткан, сандык маалыматтык технологиялар дүйнөсүндө адамдын ийгилигин аныктоочу фактор болот (Смирнов С.Д., 2007; Гарднер Г., 2007; Hagmann-von Arx P. et al., 2016).

Интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү изилдөөнүн масштабдуу тарыхы 1905-жылдан А.Бине жана Т.Симондун изилдөөсүнөн башталат. Кийинки жылдарда интеллектуалдык жөндөмдүүлүк жана чөйрөнүн ар кандай факторлорунун ортосундагы байланышты А. Р. Лурия (1950), В.Н.Дружинин (2001), Т.Н.Тихомирова (2015), Д.В.Ушаков (2018), J.W. Belmont (1973), J.Raven (1985), G. Miller (1986), E. Benson, (2003); R. E. Nisbett, (2003); R. Murphy, (2011); A. R. Conway, (2016); S. Gray, (2017) изилдешкен.

Интеллекти мындай сандык изилдөө, көбүнчө, вербалдык эмес интеллект жана интеллекти тест менен өлчөө деп аталган жалпы когнитивдик жөндөмдүүлүктү (g-фактор) бөлүп кароого мүмкүндүк берди (Deary I., Batty D., 2007).

Бир эле мезгилде алгачкы интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү изилдөөлөрдө интеллектин индивидуалдык айырмачылыгынын тукум куучулук жана маданий детерминациясына карата полемика жаралат. Эгиздердин тукум куучулук факторун салыштырып изилдөө ар кандай өлкөлөрдүн жана ар кандай курактык топтордун өкүлдөрүнүн интеллектик индивидуалдык айырмачылыгына генетикалык жана чөйрөлүк факторлордун салыштырмалуу салымын аныктоого мүмкүндүк берди (Равич-Щербо И.В., 2000; Малых С.Б., 2012; Ушаков Д.В., 2018; Boomsma D., 2003; Plomin R., 2003; Petrill S.A., 2004).

Этникалык, маданий, социалдык ж.б. ар кандай топтордогу элдердин вербалдык эмес интеллектин салыштыруу – чөйрөлүк факторлордун жана алардын индивидуалдык айырмачылыгынын мааниге ээ болгон ролун ачып берүүгө мүмкүндүк берет (De Young C.G. et al., 2014; Johnsen S. K., 2017; McCallum R. S., 2017). Дал ушул вербалдык эмес интеллект тестти калктын этникалык, маданий, социалдык гетерогендүүлүгүнүн жогорку деңгээлинде интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү баалоону жүргүзүүгө мүмкүндүк берет (Athanasiou K.A., 2000; Tucker-Drob E.M., Bates T.C., 2015).

Чөйрөлүк фактор макро жана микро чөйрөлүк факторго бөлүнөт. Макро чөйрө – мамлекеттеги социалдык мамилелер (мамлекеттин социалдык-экономикалык бакубаттуулугу, балдардын ата-эне, мамлекеттик билим берүү системасы менен өз ара карым-катышынын маданий-спецификалык ыкмалары) жана микро чөйрө – бардыгы адамга тикеден-тике таасирин (ата-эненин өз ара, ата-эненин балага, билим берүүгө карата үй бүлөнүн

мамилелери) тийгизет. Макро чөйрө жөндөмдүүлүктүн ортоңку деңгээлин гана эмес, индивидуалдык айырманын (генетикалык жана чөйрөлүк түзүлүүнүн катышын) структурасын да аныктай алат (Turkheimer, Horn, 2014).

Вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык өзгөчөлүгүнүн табиятын изилдөөдө мааниге ээ болгон фактор болуп жаш курак эсептелет. Эгиздердин тукум куучулук факторун салыштырып изилдөөдө чөйрөлүк фактордун ролу адамдын мектепке чейинки курактагы чоңоюусунда 70%, кенже мектептик куракта 50% чейин төмөндөйт. Өспүрүм куракта чөйрөлүк фактордун ролу 40% жакын ал эми чоңойгондо 20-30% чейин төмөндөп, бир калыпка түшөт.

Изилдөөчүлөр курактык өзгөчөлүктүн интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүн 6-9 жашка бөлүп көрсөтөт. Бул жаш куракта тукум куучулук факторлордун интеллектуалдык жөндөмдүүлүктүн индивидуалдык өзгөчөлүгүнө салымынын деңгээлинде кескин өзгөрүү жүрөт (Kovas, Haworth, Dale & Plomin, 2007; Ковас Ю. авторлош., 2011; Малых С.Б., 2012; Deary, 2013; von Stumm & Plomin, 2015). Бул өзгөрүүлөр мектепке чейинки жана мектептеги окутуу процессинде функционалдык системанын татаал калыптануусу менен байланышышы мүмкүн. Башталгыч мектепте баланын конгнитивдик уюшулушу олуттуу кайра өзгөрүлөт, интеллектуалдык ишмердүүлүктүн элементардык формасы баланын чоңдордон үйрөтүүгө максаттуу багытталган татаал структурасына алмашат (Микерова Г. Г., Куликова К. М., 2017).

Ошондуктан кенже мектептик курак өзгөчө кызыктуу, бул куракта интеллектуалдык жөндөмдүүлүктүн интенсивдүү өнүгүүсү жүрөт (Эльконин Д.Б., 2004; Ясюкова Л.А., 2010; Keage H. A. D. et al., 2016), көрсөтмөлүү-образдуу ой жүгүртүүнүн тиби оозеки-локикалык типке алмашат, ой жүгүртүүнүн логикалык операциясы өнүгөт. Интеллектуалдык жөндөмдүүлүк билим берүү процессинде секирик алат. Дал ошондуктан бул курак баштапкы мектептик окутуу үчүн абдан ылайыктуу деп эсептелет. Балада негизги ишмердүүлүк оюндун ордуна окууга алмашат. Баштапкы мектепте интеллекттин вербалдык эмес жөндөмдүүлүгүн, уюшкандыктын, мейкиндикке багыт алуунун деңгээли, көңүл буруу жана башка көптөгөн мүнөздөрдү өнүктүрүү байкалат (Deary et al., 2000; Deary et al., 2013). Бирок ошол эле мезгилде алкачы мектеп жашында индивидуалдык айырмачылыктын табияты маселеси жеткиликтүү изилденген эмес.

Изилдөөнүн объектиси: вербалдык эмес интеллект психологиялык феномен катары.

Изилдөөнүн предмети: кенже мектептик куракта вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмачылыгы.

Изилдөөнүн максаты: кенже класстын окуучуларынын вербалдык эмес интеллектисинин индивидуалдык айырмачылыгына кросс-маданий салыштыруу.

Милдеттери:

1. Вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмасын калыптандырууда, билим берүү жана башка чөйрөлүк факторлордун

ролу жөнүндө вербалдык эмес интеллектти жана маалыматтары системага салууну изилдөөнүн жыйынтыгын кароо.

2. Россия жана Кыргызстандын жалкы төрөлгөн кенже курактагы окуучуларында вербалдык эмес интеллекттин кросс-маданий айырмачылыгын баалоо.
3. Россия жана Кыргызстандын жалкы төрөлгөн кенже курактагы окуучуларында вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмачылыгында генетикалык жана чөйрөлүк факторлордун ролун баалоо үчүн эгиздердин тукум куучулук факторун салыштырып изилдөөсү жүргүзүлдү.

Божомолдору:

- кенже курактагы окуучуларда вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмачылыгында бир кыйла деңгээлде маданий жана социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөр аныкталат;
- вербалдык эмес интеллекттин деңгээлинде социалдык-демографиялык факторлордун (курак, жыныс, калк жашаган пункттун тиби) маанилик салымы бар;
- Россия жана Кыргызстандын башталгыч мектептин окуучуларында вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык өзгөчөлүгүндө генетикалык жана чөйрөлүк факторлордун салымы айырмаланат.

Изилдөөнүн тандалышы Россиянын орто мектептеринин 1-4-класс (833 окуучу) жана Кыргызстандын 7ден 9 жашка чейинки курактагы окуучулардан (784 окуучу) түзүлдү.

Изилдөөнүн методологиялык жана теориялык негизин Л.С.Выготскийдин маданий-тарыхый теориясы, кросс-маданий ыкма, (А.Р. Лурия, Дж. Брунер, П. Тульвисте, М. Коул, Н.С.Triandis, D. Matsumoto, J.R. VanDeVijver, A. Chasiotis, S. Breugelmans ж.б.), өнүктүрүү принциби (Л.С. Выготский, И.В. Дубровина, Д.И. Фельдштейн, Д.Б. Эльконин, U. Bronfenbrenner ж.б.), заманбап дифференциалдык психологиянын принциптери (Б.М. Теплов, А. Anastasi, W. Stern ж.б.), генетикалык жана чөйрөнүн таасирлери жөнүндө психогенетикалык жобо (М.С. Егорова, С.Б. Малых, Т.А. Мешкова, И.В. Равич-Щербо, I.Gottesman, R. Plomin, M. Rutter, E. Turkheimer, S. Scarr ж.б.) түздү.

Изилдөөнүн методдору жана методикасы: адабияттарга теориялык анализ, кроссмаданий анализ; эгиздердин тукум куучулук факторун салыштыруу методу; моделдөө методу; контент-анализ; «Равендин прогрессивдүү матрицасы» методикасы (Равен Дж., 1994), эгиз түгөйлөрдү зигота боюнча сурамжылоо (Nichol R.C., Bilbro W.C., 1966; Cohen, Dibble, Grawe, Pollin, 1975).

Тандоого 2006-жылдан 2013-жылдар аралыгындагы тесттен өткөн Россия жана Кыргызстандан кенже мектептик курактагы окуучулар (алардын ичинде эгиздер дагы) кирди. Өлкөнүн социалдык экономикалык бакубатуулук абалы (адамды өнүктүрүүнүн индекси, калктын ар бирине валдык улуттук киреше) сыяктуу социалдык-экономикалык көрсөткүчүн салыштыруу жана

өзгөчө мектепке чейинки жана баштапкы мектептик билим берүү (калктын мектепке чейинки билим берүү, орто билим берүүнүн мамлекеттик стандартын, мугалимдин профессионалдык деңгээлин камтыйт ж.б.) Россия жана Кыргызстандагы эгиздердин макро чөйрөдөгү өнүгүүсү кескин айырмаланарын тастыктоого мүмкүндүк берет.

Орус жана кыргыз тандоосунда интеллекти аныктоо үчүн Дж.Равендин «Прогрессивдүү матрицасы» колдонулду (1938). Бул тест бардык дүйнө жүзү боюнча вербалдык эмес интеллектин ишенимдүү индикаторлорунун бири катары эсептелген 2000ден ашык изилдөөлөрдө колдонулган (обзорду караңыз: Court J.H., 1994; Court J.H. & Raven J., 1995). Аталган тест практикалык психологияда кеңири колдонулат.

Маалыматтарга статистикалык анализ SPSS 22.0 компьютердик программасынын жана маалыматтарга статистикалык анализдин R (Ihaka, Gentleman, 2011) жардамы менен жүргүзүлдү. Иште эгиз түгөйлөргө көп өлчөмдүү дисперсиондук, жуптар боюнча корреляциондук анализ колдонулду. Маалыматтарга сандык генетикалык анализ «OpenMx» программанын жардамы менен структуралык моделдөө методун колдонуу аркылуу ишке ашырылды (Neale et al., 2016).

Изилдөөнүн жыйынтыгынын ишенимдүүлүгү жана негиздүүлүгү методикалык каражаттарынын тандальшынан, изилдөөнүн максаты жана объектисинин адекваттуулугунан, тандоонун репрезентативдүүлүгүнөн, этикалык нормаларды сактоодон жана маалыматтарды статистикалык иликтөөдөн өткөрүүдө турат.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык мааниси. Аталаган иште биринчи жолу педагогикалык психологиянын алкагында, кенже мектептик куракта вербалдык эмес интеллектин индивидуалдык айырмачылыгын изилдөөдө дифференциалдык-психологиялык ыкма колдонулду; баштапкы мектептик балалыктын этабында, Россия жана Кыргызстандын окуучуларында вербалдык эмес интеллектин индивидуалдык өзгөчөлүгүнүн структурасындагы айырмачылыгы табылды. Россия менен Кыргызстандын окуучуларында жаш курагы жана калк жашаган аймактын тиби боюнча вербалдык эмес интеллектин деңгээлине кросс-маданий салыштыруу жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн жыйынтыгы кенже мектептик курактагы баланын интеллектуалдык тармагынын индивидуалдык өзгөчөлүгүн калыптандыруунун механизмдерин түшүнүүгө белгилүү салым кошот жана вербалдык эмес интеллектин ийгиликтүү өнүгүшү үчүн билим берүү системасынын ролун айкындайт. Иште алынган маалыматтар, кенже мектептик курактагы окуучулардын вербалдык эмес интеллектисинин индивидуалдык айырмачылыгындагы чөйрө жана тукум куучулук факторлорунун салымы жөнүндө түшүнүктү тереңдетет. Россиялык окуучулардын вербалдык эмес интеллектисинин индивидуалдык айырмачылык структурасында жалпы, ал эми кыргыз окуучуларында – индивидуалдык чөйрөнүн факторлору басымдуулук кылат.

Изилдөөнүн прикладдык мааниси. Тынымсыз өнүккөн дүйнөдө, санариптик маалыматтык технологиялар дүйнөсүндө адамдын ийгиликтүү болушу анын интеллектисине, вербалдык эмес жөндөмдүүлүккө тиешелүү болгон, өзгөчө ынтаа коюучулук, мейкиндикке жакшы ориентация, уюшкандык, окууга жөндөмдүүлүк, жаңы милдеттерди чечүү, милдеттин маңыздуу элементтерин бөлүү ж.б. менен түздөн-түз байланышкан. Ошого байланыштуу кенже мектептик курактагы вербалдык эмес интеллектин индивидуалдык айырмачылыгынын табиятын изилдөө окутуунун натыйжалуулугун арттыруу үчүн максималдуу маанилүү. Бизден алынган маалыматтарда макрочөйрө фактору эң маанилүү экендигин тастыктайт.

Изилдөөнүн жыйынтыгы Кыргыз-Орус Славян университетинин психология кафедрасында «Жалпы психология», «Өнүгүү психологиясы», «Педагогикалык антропология», «Психологиянын тарыхы», «Педагогикалык психология» предметтери боюнча лекциялык курстарда жана семинардык сабактарда колдонулат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Өлкөнүн социо-экономикалык бакубаттуулугу сыяктуу макрочөйрөнүн фактору (адамзаттын өнүгүүсүнүн индекситя, калктын жан башына улуттук валдык киреше) жана мектепке чейинки жана баштапкы мектептик билим берүү (мектепке чейинки билим берүүгө калктын камтылышы, орто билим берүүнүн мамлекеттик стандарты, мугалимдердин профессионалдык деңгээли ж.б.), ар кандай өлкөлөрдөгү кенже мектеп окуучуларынын вербалдык эмес интеллектисинин индивидуалдык айырмачылыгында маанилүү ролду ойнойт.
2. Россия жана Кыргызстандын окуучулары вербалдык эмес интеллектин ортоңку деңгээли менен айырмаланышат. Шаарда жашаган орус жана кыргыз окуучуларынын, аталган өлкөлөрдүн айылдык окуучуларына салыштырмалуу, вербалдык эмес интеллектти жогорку деңгээлде экендигин көрсөтү.
3. Башталгыч мектепте вербалдык эмес интеллектин деңгээлинде жаш курактык айырмачылык табылган, ошондой болсо да Россиянын окуучуларында, Кыргызстандын окуучуларына караганда ал даанараак байкалат.
4. Россиялык башталгыч мектептин окуучуларынын вербалдык эмес интеллектисиндеги индивидуалдык айырмачылык жалпы чөйрөнүн артыкчылык таасири менен шартташкан, ошол эле мезгилде Кыргызстандын башталгыч класстын окуучуларынын вербалдык эмес интеллектисинин вариативдүүлүгү, жеке чөйрөдөн көбүрөөк көз каранды.

Иштин апробациясы. Иштин негизги жоболору Кыргыз-Орус Славян университетинин психология кафедрасынын жыйынында, Кыргыз улуттук университетиндеги «Курс на обновление страны: интеграция образования и науки» (30-октябрь, 2009); International Society for Intelligence Research The Twelfth Annual Conference of the ISIR (Limassol, Cyprus, December 8-10, 2011); XXX International Congress of Psychology (Cape Town, South Africa, July 22–27,

2012); Symposium Cross-cultural and Genetically sensitive Investigations of Educationally Related Traits, (Стокгольм, July 2013); V Congress of Russian Psychological Society, 2013, конференцияларда, Москва университетинин алдындагы Психологиялык коомдун уюшулганынын 130 жылдыгына арналып уюштурулган «От истоков к современности» аттуу юбилейлик конференцияда (Москва, 29-сентябрь – 1-октябрь, 2015), билим берүү жөнүндө илим тармагындагы жаш окумуштуулардын илимий конференциясында (Москва, 15- ноябрь, 2017) талкууланган.

Публикациялар. Диссертациялык иштин темасы боюнча негизги жыйынтыктар 23 басма табак көлөмүндө, алардын ичинде 7 эмгек ЖАК сунуштаган, 6 эмгек Web of Science же Scopus системасы менен индекстелген журналдарда жарык көргөн.

Иштин структурасы. Иш киришүүдөн, 3 баптан, жыйынтык, корутунду жана 65 орус жана 114 чет элдик булактардан турган колдонулган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат жана эмгектин жалпы көлөмү 130 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Иштин **киришүүсүндө** теманын актуалдуулугу негизделет, методологиялык негизи аныкталат; изилдөөнүн объект жана предмети көрсөтүлөт; эмпирикалык изилдөөнүн максаты, милдети жана божомолу чечмеленет; иштин илимий жаңылыгы, анын практикалык, теориялык мааниси ачылат; коргоого коюлуучу негизги жоболор чечмеленет.

«Заманбап психологиядагы вербалдык эмес интеллектти изилдөө» аталышындагы 1-бапта интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү өнүктүрүүдө чөйрөлүк жана тукум куучулук факторлордун таасири, алардын ичинде, ар кандай өлкөлөрдүн жашоочуларынын вербалдык эмес интеллектин таасирин изилдөөгө багытталган орус жана чет элдик кросс-маданий жана психогенетикалык изилдөөлөр каралган.

Ар кандай маданиятта колдонулган «интеллект» жана «интеллектуалдык жөндөмдүүлүк» термин түшүнүктөрүнүн өзгөчөлүгү каралган (Стернберг Р., 2004; Jensen, 1982, 1998; Matlin, 1983; Eysenck, 1986; Miller G., 1986; Nisbett R., 2003; Gaylard, 2005). Билим берүү (Overall & Levin, 1978; Gaylard, 2005), социо-экономикалык статус (Jensen J., 1977), калк жашаган пункттун тиби, экспериментатордун таасири (Klingelhofer, 1971), тестирилөөнүн тиби (Laros & Tellegen, 2004) сыяктуу кошумча өзгөрмөлүү анализ көрсөтүлгөн.

Тигил же бул интеллекттин мүнөзүнө тиешелүү кросс-маданий изилдөө эчактан эле европалык популяцияда да, башка этникалык топтордо да: америкалык индейцтерде (Wiltshire and Gray, 1969; Gearhart, 1985); Түндүк Американын кара терилүү калкында (Vincent, 1991); Тайвандын жашоочуларында (Miao & Huang, 1990, Miao, 1993), Бразилияда (Angelini, Alves, Custodio, & Duarte, 1988), Түркияда (Sahan & Duzen, 1994), Малазияда (Chiam, 1994, 1995), Пуэрто-Рикодо (Kahn, Spears & Rivera, 1977; J. Raven & Court, 1989), Перунун алыскы тоолуу райондорунда (J. Raven et al., 1998;

Raven, 2000) жүргүзүлүп келет. Аталган изилдөөнүн жүрүшүндө вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмачылыгы жана ал айырмачылыктарга жараша социомаданий факторлор (раса, этнос, социалдык) каршы чыгат, тактап айтканда, изилдөөчүлөрдүн жарымы социомаданий факторлордун маанилүүлүгүн тастыктайт, ал эми башка изилдөөчүлөрдүн бөлүгү тескерсинче, алардын маанисинин жоктугу жана деталдуу изилдөөнү жүргүзүүнүн зарылдыгы жөнүндө айтышат.

«Вербалдык эмес интеллект» түшүнүгү 1927-жылы Ч.Спирмен тарабынан сунушталган. Ч.Спирмен вербалдык эмес интеллектти окуунун жүрүшүндө алынган, «таза», ар кандай абстракттык мамилени ажыратууга карата контексттик-көз карандысыз жөндөмдүүлүк катары караган жана бул аналитикалык жөндөмдүүлүктү бир катар изилдөөчүлөр (Spearman, 1927; Raven J., 2000; Nisbett R. et al., 2012) интеллектуалдык жөндөмдүүлүктүн маанилүү көрсөткүчү катары караган g-фактор деп атаган. Вербалдык эмес интеллект образдык материалда аткарылган классификация жана аналогия тесттери менен өлчөнөт, интеллектти баалоонун эң кеңири жайылган баалоо каражаты катары Равен тести эсептелет; ал маданияттын таасиринен көз карандысыз деп таанылган (Акимова М. К., 2003; Ушаков Д.В., 2003).

Кенже куракта интеллекттин жана вербалдык эмес жөндөмдүүлүктүн индивидуалдык айырмачылыгы.

Интеллекттин тукум куучулук же маданий детерминациясынын вариативдүүлүгүнө карата полемика 20-кылымдын биринчи жарымында бир жагынан Гальтондун, экинчи жагынан Уотсондун изилдөө программаларынын конфликтинен башталган. Гальтон жана Уотсон ар кандай теориялык концепцияларга таянуу менен эки карама-каршы көз карашка: 1) вербалдык эмес интеллект көбүрөөк деңгээлде тукум куучулуктан, азыраак деңгээлде чөйрөлүк фактордун таасирине кабылуудан көз каранды деген көз карашты (Urbach P., 1974) карманышкан, бул маданияттан эркин экендигин айтууга мүмкүндүк берет (Мухордова, Шрейбер, 2011; Garrett, 1945, 1961; Jensen A.R., 1969, 1980, 1998; Rushton, 1988, 2000; Lynn, 1991, 1997 и др.); 2) вербалдык эмес индивидуалдык өзгөчөлүктүн айырмасы, биринчи кезекте маданий мүнөздөмөгө (Flynn, 1980; Neisser, 1996; Nisbett, 1998) бөлүнгөн.

Генетикалык концепциянын тарапташтары ата-эненин социалдык-экономикалык бакубаттуулугу жарым-жартылай тукум куучулук мүнөздөмөсүндө чагылат, бул социалдык-экономикалык раса аралык деңгээлдин айырмасынын жогоруларын далилдейт (Herrnstein & Murray, 1994).

Маданий парадигманын тарапташтары интеллектеги ар түрдүү маданий факторлордун (социалдык-экономикалык деңгээл, билим берүү ж.б.), ошондой эле депривациянын ар кандай аспекти (үйдө китептин жетишсиздиги, ата-эненин билиминин жетишсиздиги, баланын академиялык ийгилигине карата ата-эненин күтүүсү жана кызыкчылык деңгээлинин төмөндүгү, негативдүү өзүн-өзү баалоо ж.б.) менен түшүндүрөт.

Маданий жана генетикалык парадигма өзүнүн натыйжасына ээ. Социалдык-экономикалык жана маданий факторлордун IQ

айырмачылыгынын доминацияланган ролу жөнүндөгү түшүнүк, интелекттеги жана академиялык жетишүүнүн ар кандай программаларды иштеп чыгууга негиз катары кызмат кылды. Бирок, тукум куучулук парадигмасынын тарапташтары академиялык же социалдык көндүмдү жакшыртууга багытталган бардык программаларды көрсөтөт, ошондой эле, жашоонун деңгээлин жана билим берүү чөйрөсүн жогорулатуу ар кандай расадагы IQда балдардын ортосундагы орточо айырмачылыкты жоготпойт, бирок кыскарбайт дагы. Ошону менен катар эле A.R. Jensenдин (1998) изилдөөсү узак жана интенсивдүү билим берүү программасы IQга сезилерлик узак таасирге же ал тургай академиялык жетишүү таасирине ээ болбогондугун көрсөттү. Раштон жана Дженсендин (2005) дагы бир раса ичиндеги жана раса аралык изилдөөлөрүндө, багып алынган балдарга чөйрөлүк алмашуу, баланын өткөөл курагында анын ийгиликке жетүүсүнө белгилүү бир деңгээлде өзүнүн салмагын жоготорун көрсөтөт. Ошондой эле, бир катар иштерде америкалык индейцтердин жана Чыгыш Азиядан чыккан балдар, кара терилүү балдарга караганда, жашоо шарты канааттандыраарлык деңгээлдеги сапатка жана чөйрөнүн ар түрдүүлүгүнө карабай ортодон жогору интелектке ээ (Coleman et al., 1966, p. 20).

Бир катар изилдөөчүлөр түшүнүк, күтүү, мен образы, социалдык стереотиптер ж.б. интеллектуалдык жөндөмдүүлүктүн маданий факторунун спектрин кеңейтишти (Sowell, 1994; Loury, 2002; Ogbu, 2002). Алардын кээ бири эпирикалык изилдөөгө операционализоваланган, бирок алардын маанилүүлүгү тастыкталган эмес. A.R. Jensen (1980; 1998) жүргүзгөн изилдөө тесттик чоочулоонун таасирин, мен образын жана IQ ролдук моделине таасири тастыкталган эмес. Расалык стигматизация (Loury, 2002) дагы Чыгыш Азиянын өкүлдөрүндө IQ ортодон жогорку деңгээлин түшүндүрө албайт.

Жаш өткөн сайын тукум куучулук факторлордун таасири жогорулаары аныкталган, бирок ар кандай расага тиешелүү балдарда бул таасир ортодон жогорууга чейин вариацияланат (Bouchard & McGue, 1981; Pedersen, Plomin, Nesselrode & McClearn, 1992; Finkel, Pedersen, McGue & McClearn, 1995; Plomin et al., 2001).

Демек, тукум куучулук жана чөйрөлүк факторлор адамдын вербалдык эмес интеллектисинин өнүгүү процесси менен бирге аракеттенет. Бирок жаш өткөн сайын интеллекттин индивидуалдык өзгөчөлүгүнө генотип жана индивидуалдык чөйрөнүн таасири жогорулайт, ал эми жалпы чөйрө төмөндөйт.

Социо-демографиялык өзгөчөлүк вербалдык эмес интеллекттин өзгөрмөлүүлүгүн аныктоочу фактор катары

Этникалык тиешелүүлүк, социалдык класс, диний ишеним, маданий практика, үй бүлө түзүмү, тарбиялоо стили сыяктуу мүнөздөмөлөрдү эске алуу менен жүргүзүлгөн психогенетикалык изилдөө кеңири популяциялык диапозонду: АКШ (Rushton and Osborne, 1995; Rushton & Jensen, 2005), Латин Америка, Европа өлкөлөрү (Foch and Plomin, 1980; Rijdsdijk et al., 2002; Rushton

et al., 2007), түштүк Африка (Rushton et al., 2007), Япония (Lynn and Hattori, 1990), Индия (Pal et al., 1997) ж.б. кучагына алат.

АКШда (Baird and Scott, 1953; Scott et al., 1956; Vernon, 1969; Benton and Roberts, 1988; Eysenck and Eysenck, 1991) Равендин прогрессивдүү матрицасы боюнча вербалдык эмес интеллекттин ортосундагы көз карандылык жана балдар өлүмү, эрте башталган балдар оорулары көп катталган ар кандай социо-экономикалык жана этникалык топтордогу тесттик баалоонун айырмачылыгы изилденди.

L.J. Taylor жана G.R. Skanes (Taylor, Skanes, 1976) изилдөөдөлөрүндө вербалдык эмес интеллекттин жана социалдык, профессионалдык өнүгүү деңгээли, коомдун жабыктыгы, расанын, жаш курактын өзгөчөлүгү, балдардын шаарда же жабык кыштакта жашаган – жашоо орду сыяктуу факторлордун ортосундагы өз ара байланыш көрсөтүлдү.

Жогоруда саналган факторлордон сырткары, эне тил, тилди үйрөтүү жана ата-эненин билими сыяктуу социалдык-демографиялык мүнөздөмөлөрдүн маанилүү ролу аныкталды. Олуттуу расалык айырмачылык маданият, үй бүлөнүн саны ж.б. социалдык-экономикалык факторлорду бириктире албайт (Ушаков Д.В., 2003).

Айырмачылык жөнүндө маалыматтардын келип чыгуусу тууралуу көптөгөн гипотезалар бар. Мисалы, Р.Линн (2008) интеллект жана респонденттер жашоочу өлкөдөгү орто кирешелүү деңгээлдин ортосундагы тыгыз көз карандылыкты болжолдойт. С.Скарр (1971) жана Д.К.Роу (1999) Скарр-Роу эффекттин түзгөн: когнитивдик жөндөмдүүлүктүн генетикалык шарт, жагымсыз социо-экономикалык шартта басандайт, ал эми жагымдуу шартта – максималдуу толук ишке ашат (Scarr-Salapatek, 1971; Turkheimer, Harden, D'Onofrio & Gottesman, 2009; Tucker-Drob & Bates, 2015).

Жогоруда келтирилген мыйзам-ченемдүүлүктөр Батыш өлкөлөрүнөн алынган. Бирок алар менен Россиядан алынган маалыматтар дал келет (И.В. Равич-Щербо, Т.М. Марютина, Е.П. Григорьева, 2000).

XX кылымдын башындагы келтирилген көптөгөн изилдөөлөрдүн обзорлору төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет. Биринчиден, когнитивдик жөндөмдүүлүктүн жалпы факторунун (g-фактора) бар болушу талашсыз. Когнитивдик жөндөмдүүлүктүн бардык стандартташтырылган тести бул факторду баалайт, дал ушул g-фактор көрсөткүчү толук деңгээлде «вербалдык эмес интеллект» түшүнүгүнө шайкеш келет. Экинчиден, жаш өйдөлөгөндөгү мурасталган интеллект 40тан 80% чейин вариацияланат жана дал ушул 7-9 жаш мезгилинде вербалдык эмес интеллекттин генотип-чөйрөлүк структурасынын жылуусу жүрөт. Үчүнчүдөн, тукум куучулук фактору, вербалдык эмес интеллекттин өсүү көрсөткүчүнө маанилүү таасир көрсөтөт, бирок билим, этнос, жашаган өлкө, калк жашаган пункттун тиби ж.б. сыяктуу чөйрөлүк өзгөрүү маанилүү.

«Кенже мектептик курактагы вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмасынын табиятын изилдөөнүн методу жана методологиясы» аталышындагы 2-бапта иште колдонулган вербалдык эмес

интеллекти изилдөөнүн негизги методологиялык принциптери жана жолдору келтирилди, изилдөөнүн программасы толук мүнөздөлгөн, эмпирикалык маалыматтарды жыйноо жана анализдөө методдоруна мүнөздөмө берилет.

Иште ар кандай психологиялык багыттын жана тармактын чегинде жаралуучу, изилдөө болжолдогон көйгөйлөрдүн дисциплина аралык принциби ишке ашты. Дал ошол, аталган принцип билим берүү тармагындагы практикалык жана изилдөөчүлүк милдеттерди чечүүдө натыйжалуураак. А.Л.Журавлев (2007) «дисциплина аралык принципти ишке ашыруу... акырындап илимдин кайсы тармагы экендигине карабай, тигил же бул изилдөөнүн фундаменталдуулук, масштабдуулугу жана заманбаптуулук деңгээлин баалоочу критерийлердин бири болуп калат» деп белгилеген (А.Л. Журавлев, 2007, 17-б).

Баштапкы мектептин вербалдык эмес интеллектин деңгээлин баалоо үчүн «Равендин стандарттык прогрессивдүү матрицасы» (1994) методикасы колдонулду. Равендин прогрессивдүү матрицасы Ч. Спирман бөлүп көрсөткөн g-факторун баалоо үчүн маданий-эркин тест катары иштелип чыккан. Бул интеллекти баалоонун вербалдык тести, анын продуктивдүү жөндөмдүүлүгү, т.а., хаотикалык материалдан жыйынтык чыгаруу, маңызды сууруп чыгуу жөндөмү; татаал түшүнүктөргө жеңил таянууга мүмкүндүк берүүчү концепцияны түзүү жана вербалдык эмес деңгээлде схемалоо болуп эсептелет.

Равендин ак-кара прогрессивдүү матрицасы ар биринде түзүүчү элементтердин бири жок болгон 60 матрицадан турат (М. К. Акимова, 2005; М. Ильина, 2006). Респондент сунушталган 6-8-варианттардын ичинен, жетишпеген матрицанын элементин тандашы керек. Тапшырма ар бир серия 12 матрицадан турган 5 серияга – А, В, С, D, E топтоштурулган. Убакыт боюнча чектөө коюлган – бардык тестке 20 мүнөт берилген.

«Эгиздерди зигота боюнча сурамжылоо» **методикасы** бир канча эн кеңири тараган зиготтуулук сурамжылоосуна негизделип топтолгон (Nichols, Vilbro, 1966; Cohen, Dibble, Grawe, Pollin, 1975). Сурамжылоо эгиздердин сырткы окшоштугу (бет түзүлүшү, чачынын өңү жана структурасы, көзүнүн өңү) жана аларды ата-энелери, үй бүлө мүчөлөрү жана башка элдердин көбүнчө чаташтыруусу жөнүндөгү маалыматтар колдонулат. Сурамжылоо зиготтуулукту аныктоо боюнча бир катар психогенетикалык жаш курактык ПИ РАО Лабораториясында аткарылган иштерде колдонулган. Изилдөөнүн жыйынтыгы аталган сурамжылоонун негизинде зиготтуулукту аныктоо процедураларынын жетиштүү ишенимдүүлүгүн көрсөттү. Анкетанын тактыгы генотиптештирүүнүн жыйынтыктары менен салыштырууда орточо 90-95% түзөт (McGuffinetal, 1991; Rietveldetal., 2000).

Эгиздердин тукум куучулук факторун салыштыруу методу. Эгиздердин тукум куучулук факторун салыштыруу изилдөөсү, изилденүүчү ыкманын тукум куучулук факторун баалоо жана индивидуалдык чөйрөнүн белгилүү бир популяцияга өзгөрүүсүн изилдөөнүн вариативдүүлүгүнүн көлөмүн аныктоого мүмкүндүк берет (Малых с соавт., 1998; Ковас с соавт., 2011; Малых с соавт., 2012; Finkel, Pedersen, 1988; Bouchard & McGue, 1990;

McGue & McClearn, 1993; F.V. Rijdsdijk, P.A. Vernon, и D. I. Boomsma, 2002; Plomin, DeFries, Knopik & Neiderhiser, 2012 ж.б.).

Эгиздердин тукум куучулук факторун салыштырып изилдөөсү бир гана тукум куучулук эле эмес, чөйрөлүк фактордун ролун аныктоого мүмкүндүк берет жана изилдөөчүлөр жалпы чөйрөлүк фактор шарттары эгиздердин бири-бирин, ошондой эле, эгиздерди айырмалоого түрткү берүүчү индивидуалдык-чөйрөлүк – шарттын окшоштугун жогорулатуучу ролун аныктайт (Rijdsdijk, Sham, 2002).

Эгиздердин тукум куучулук факторун салыштыруу методунун негизинде монозиготтук (МЗ) жана дизиготтук (ДЗ) эгиз түгөйлөрдүн окшоштугун салыштыруу жатат. Стандарттуу эгиз модель эгиздердин ички түгөйлүк окшоштугунун индивидуалдык айырмачылыгын 3 булак: аддетивдик генетикалык фактор (А), жалпы чөйрөнүн (бөлүнүүчү) фактору (С), индивидуалдык чөйрөнүн фактору (Е) менен түшүндүрөт.

Генотип-чөйрөлүк карым-катыш идеясы генетикалык жакындык белгилүү бир шартта (үй бүлөлүк көйгөй, стресстик жашоо көрүнүштөрү) гана билинет, ал эми чөйрөнүн конкреттүү шарты шайкеш келген генотип үчүн тобокелдикти гана алып келет. Генотип-чөйрөлүк өз-ара таасирди изилдөөнүн кыйыр методу, бир генотиптин ар кандай чөйрөлүк шартта (билим берүү, экономикалык ж.б.) өзүн көрсөтөөрүнө байкоо салуу болуп эсептелет.

Маалыматтарга статистикалык анализ (мүнөздөмө статистика, жыштык анализ, көп факторлуу дисперсиондук анализ, корреляциондук анализ) маалыматтарды статистикалык иликтөөдөн өткөрүү үчүн SPSS 22.0 R 2.13.1 компьютердик программасы жана праграммалоонун тили жүргүзүлдү (Ihaka, Gentleman, 2011).

Интеллектик жөндөмдүүлүктүн индивидуалдуулук айырмачылыгына тукум куучулук жана чөйрөлүк факторлордун салымын баалоо структуралык моделдөө методунун жардамы менен эгиз түгөйлөрдүн МЗ жана ДЗ ички типтик окшоштугун салыштыруунун негизинде ишке ашты (Neale M. et al., 1992).

Биз караган топтордун ар биринде окугандарда вербалдык эмес интеллекттин көрсөткүчтөрү боюнча маалыматтарды анализдөө үчүн, фенотиптик дисперсиянын 4 структуралык модели: ACE – толук модель, AE – жөнөкөй генетикалык модель, CE – чөйрөлүк модель, E – капыскы натыйжанын модели текшерилди.

Моделдин чындыкка жакындыгын баалоо үчүн бир катар: логарифмалык чындыгы, хи-квадраты жана Акаике маалыматтык критерийлери колдонулду. Бул критерийлер эң аз сандагы параметрлерде маалыматты даана мүнөздөгөн моделди аныктоого мүмкүндүк берет.

Тандоо. Тандоо изилдөөсүн 7ден 9 жашка чейинки курактагы 270 эгиз түгөйлөр жана 1077 жалкы төрөлгөн балдар түздү.

	Россия	Кыргызстан	Жалпы
жалкы төрөлгөн балдар	639	438	1077
эгиздер	97	173	270
монозиготтук	45	69	114
дизиготтук	52	104	156

Жалкы төрөлгөн балдар жөнүндө маалыматтар, вербалдык эмес интеллекттин деңгээлинин айырмачылыгын кросс-маданий баалоо үчүн чогултулду.

Билим берүү чөйрөсүнүн айырмасы.

Кыргызстандын ар кандай мектептеринде билим берүүнүн мазмунуна карата жалпы талаптардын болушунда, окуу программалары колдонгон окуу куралдарына, ошондой эле, билим берүү стандарттарындагы (милдеттүү минималдашкан билим бар) сезилерлик айырмачылыкка жараша айырмаланышы мүмкүн. Ошондой эле, балдардын мектепке кирүү курагы бдан 8 жашка чейин вариацияланышы мүмкүн.

Россиянын билим берүү системасы борборлошкон жана өзүнүн функционалдаштыруусунда ар кандай мектептердин билим берүү процессинин бирдиктүү структурасын жана мазмунун камсыз кылган, Федералдык мамлекеттик билим берүү стандартына (ФГОС, URL: <http://минобрнауки.рф>), таянат.

Россия жана Кыргызстандын билим берүү системасы окшош экендигин байкоо зарыл, бирок Кыргызстан үчүн децентрализациялуулук жана аз натыйжалуулук мүнөздүү. Бул тууралуу билим берүүдөгү ийгиликтердин сапатын баалоо боюнча: Россияда окугандар 38ден 41ге чейинки, ал эми Кыргызстандын окуучулары – 65-орунду ээлегенин, Эл аралык программанын рейтингти тастыктайт (OECD, 2010).

Эмпирикалык изилдөөнүн алдыга койгон милдеттеринин шайкештигин изилдөө бир канча этапта жүргүзүлдү.

Даярдоо этабында окуучуларды изилдөөгө катыштырууга макулдук алынды. Кыргызстанда билим берүү мекемелеринин жетекчилери, ал эми Россияда – окуучулардын ата-энелери макулдук берди.

Биринчи этапта Кыргызстан жана Россиянын кенже мектеп курагындагы жалкы төрөлгөн балдырдын вербалдык эмес интеллектин баалоо жүргүзүлдү.

Экинчи этапта Кыргызстан жана Россиянын кенже мектептик курактагы эгиз балдардын вербалдык эмес интеллектин баалоо жүргүзүлдү.

Үчүнчү этапта калк жашаган аймактын тиби жана жыныстык топтор боюнча Кыргызстан жана Россиянын кенже мектептик курактагы балдардын вербалдык эмес интеллектин баалоо жүргүзүлдү.

Төртүнчү этапта Кыргызстан жана Россиянын кенже мектептик курактагы окуучуларынын вербалдык эмес интеллектисинин индивидуалдык

айырмачылыгына генетикалык жана чөйрөлүк факторлордун салымын баалоо максатында структуралык моделдештирүү методу колдонулду.

«Вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмачылыгын изилдөө» аталышындагы 3-бапта Россия жана Кыргызстан эки өлкөнүн шаардык жана айылдык жалпы билим берүүчү мекемелеринде кенже мектептик курактагы окуучуларды психодиагностикалык изилдөөсүнүн жыйынтыгы көрсөтүлгөн.

Вербалдык интеллекттин курактык жана жыныстык айырмачылыгына анализ.

Курактык өнүгүү этаптарынын өзгөчөлүгүн эске алуу менен интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүнө анализ жүргүзүлдү. Кенже мектептик курактын когнитивдик өнүгүүсү бир кылка эмес экендигин болжолдоо менен, корреляциялык же регрессиондук анализ эмес, салыштырма анализ методун колдонуу чечими кабыл алынган. Ошону менен бирге, биз кенже мектептик куракта когнитивдик өнүгүү абдан тез жүрөт, ошондуктан биз кыска убакыттык мезгилди салыштырууну чечтик (Deary, Pattie & Starr, 2013; Tucker-Drob & Briley, 2014). Вербалдык эмес интеллекттин курактык айырмачылыгы боюнча ар кайсы өлкөдө жашаган 3 кенже мектептик: 7 жаш, 8 жаш, 9 жаш топторунда анализ жүргүзүлдү.

3.1 – таблица. Кыргызстан жана Россиянын кенже мектептик курактагы балдарынын вербалдык эмес интеллекттин орточо мааниси жана стандарттык чектен чыгуусу

	Россия			Кыргызстан		
	n	M	SD	n	M	SD
Бардыгы	639	36,8	8,9	438	30,4	9,3
Жынысы боюнча топтор						
бала	344	38,7	9,4	199	30,8	9,7
кыз	295	38,6	8,5	239	32,4	9,1
Жашы боюнча топтор						
7 жаш	13	23,7	3,2	14	29,0	11,5
8 жаш	201	35,8	9,5	183	29,9	9,2
9 жаш	418	40,2	8,3	203	32,2	9,3
Калк жашаган пункттун тиби боюнча топтор						
Шаар	447	41,4	7,9	341	32,6	9,3
Айыл	192	32,2	7,9	97	28,2	8,8
<i>n = респонденттин саны, M = орточо, SD = стандарттык четтөө</i>						

Сыпаттама статистика (3.1-таблица) вербалдык эмес интеллекттин деңгээлиндеги курактык айырмачылык жөнүндө күбөлөйт. Ал эми дал ошол 9 жаштагы балдардын вербалдык эмес интеллектисинин деңгээли 7 жана 8 жаштагылардыкына караганда жогору. Кыргызстан жана Россиянын окуучуларынын интеллектуалдык көрсөткүчтөрүнүн ортосундагы айырмачылык табылган, эгер 7 жаштагы россиялык окуучулардын вербалдык

эмес интеллектисинин көрсөткүчү – 23,7 баллга барабар болсо, ал эми 9 жаштагылардыкы орточо – 40,2 балга барабар болду, ал эми 7 жаштагы кыргыз окуучуларында вербалдык эмес интеллектин көрсөткүчү – 29,0 балл, ал эми 9 жашта – 32,7 баллды түздү. Демек, Россиянын окуучуларынын вербалдык эмес интеллектисинин деңгээли Кыргызстандын мектеп окуучуларына салыштырмалуу, баштапкы мектептик курактын аралыгында эле абдан өзгөрөт.

3 жаш курактык топтордун ортосундагы вербалдык эмес интеллектин көрсөткүчүнүн айырмасын баалоо үчүн бир факторлуу дисперсиондук ANOVA анализи колдонулду. Кээ бир топтордун ортосундагы айырмачылык Бонферрон түгөйлүк салыштыруу методу менен бааланды. Статистикалык ишенимдүү айырмачылык россиялык ($F[1,99] = 21,9$, $p = 0,001$) тандоонун бардык жаш курактык топторунун жана кыргыз тандоо топторунун ($F[1,99] = 4,7$, $p = 0,010$) 8-9 жаш курагынын ортосунан алынды.

Вербалдык эмес интеллектти жыныс боюнча баалоодо россиялыктарда да, ($p = 0,908$), кыргызстандыктарда да ($p = 0,076$), статистикалык анык айырмачылык табылган жок, бирок кыргызстандык кыздардын вербалдык эмес интеллектисинин көрсөткүчү балдардыкына караганда бир аз жогору экендиги аныкталды.

Вербалдык эмес интеллектин көрсөткүчүндөгү социомаданий айырмачылыкка анализ

Экинчи этапта кенже класстын окуучуларынын вербалдык эмес интеллектисинин индивидуалдык айырмачылыгында социомаданий мүнөздөмөнүн (мамлекет, калк жашаган аймактын тиби) ролуна анализ жүргүзүлдү.

3.1-таблицада Россия жана Кыргызстандын шаардык, айылдык мектептеринде окуган кенже мектептик курактагы балдардын вербалдык эмес интеллектисинин сыпаттама статистикалык көрсөткүчү сунушталды. Тесттик баллдын эң жогорку орточо мааниси россиянын шаардык тандамал 41,4 (7,9), ал эми кыргыздын айылдык кенже курактык окуучуларынан (28,2 (8,8) эң төмөнкүсү алынды.

Вербалдык эмес интеллектин индивидуалдык айырмачылыгынын эркин жана биргелешкен социомаданий мүнөздөмөсүнүн салымын баалоо үчүн, категориалдык фактордун сапаты мамлекетке – Кыргызстан же Россияга жана окуучулардын билим алуу жана жашаган аймагынын тибине – айыл же шаарга тиешелүүлүгү анализденди, кош факторлуу дисперсиондук анализ колдонулду, ал эми өзгөрмөлүүлүккө көз карандылык сапаты – Равен тести боюнча жалпы баллды (3.2-таблица) түздү.

Россия жана Кыргызстандын окуучулары вербалдык эмес интеллектин ортоңку деңгээли боюнча айырмаланат. «Мамлекет» факторунун натыйжалуулук өлчөмү 9% барабар. Ошол эле кезде, россиялык окуучулар, Кыргызстандын окуучуларына салыштырмалуу орто эсеп менен жогорку баллдарды алды ($M = 36,8$ и $M = 30,4$).

3.2-таблица – вербалдык эмес интеллекттин көрсөткүчүнө «Мамлекет» жана «Калк жашаган аймактын тиби» факторлорунун таасирин баалоо

Фактор	Квадраттардын суммасы (SS)	ст.св.	Фишердин критерийи (F)	Маанилик деңгээли (p)	Натыйжанын өлчөмү (η^2)
«Мамлекет»	7658,42	1	107,13	0,000	0,09
«Калк жашаган аймактын тиби»	8672,24	1	121,31	0,000	0,10
Факторлордун өз ара карым-катышы	1089,83	1	15,24	0,000	0,01

Ошол эле мезгилде Россиялык да, Кыргызстандык да шаардык окуучулар айылда жашаган окуучуларга салыштырмалуу, вербалдык эмес интеллект боюнча жогорку баллдарды алды. Натыйжалуулук өлчөмү – 10%. Вербалдык эмес интеллекттин орточо деңгээли шаардык билим берүү мекемелеринин ($M = 37,0$) баштапкы классынын окуучуларында, айылда жашаган окуучуларга ($M = 30,2$) салыштырмалуу жогору болду.

«Мамлекет» жана «Калк жашаган пункттун тиби» факторлорунун карым-катышы Россия жана Кыргызстандагы шаарда жана айылда жашаган башталгыч класстын окуучуларында вербалдык эмес интеллекттин деңгээли окшош эмес, айырмачылык бар экендигин күбөлөйт. Сыпаттама статистикадан натыйжалуулук өлчөмү анча чоң болбогондугуна карабай ($\eta = 0,01$; $p < 0,001$), Россиялык окуучуларда ал көбүрөөк чагылдырылат деген бүтүмгө келүүгө болот.

Ошол эле кезде, россиялык шаардык окуучулардын вербалдык эмес интеллект тестти боюнча көрсөткүчтөр кыргыз айылдык, шаардык, ошондой эле россиялык айылдык окуучуларды басып өтөт. Ошону менен бирге эле россиялык айылдык жана кыргыз шаардык окуучулардын вербалдык эмес интеллектисинин деңгээли бирдей.

Демек, жүргүзүлгөн изилдөө жашаган өлкөгө байланыштуу жаш курактык, топтук айырмачылыктын болорун таап чыкты. Бул айырмачылыктар макрочөйрөнүн өзгөчөлүгү (мамлекеттер жана калк жашаган пункттун тибинин ортосундагы айырмачылыктар) менен байланышышы мүмкүн. Биз айырмачылыктар билим өзгөчөлүгү менен байланышышы мүмкүн экендигин болжолдойбуз, анткени, дал ушул окуу ишмердүүлүгү кенже мектептик курак үчүн негизги болуп эсептелет.

Кенже мектептик куракта вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык өзгөчөлүгүндөгү гендердик жана чөйрөлүк фактордун ролуна анализ, эгиздердин психодиагностикалык маалыматтары келтирилди.

Корреляциялык түгөйлөр ичиндеги анализ эки өлкөнүн тең баштапкы класстын окуучуларындагы вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмачылыгы, сезилерлик деңгээлде гентикалык фактор менен

түшүндүрүлөрүн болжолдоого мүмкүндүк берген түгөйлөр ичиндеги корреляциялык МЗ жана ДЗнын катышын көрсөттү.

Ошону менен бирге эле, россиялык эгиздерде түгөйлөр ичиндеги корреляция жалпысынан, Кыргыз Республикасындагы эгиздерге караганда жогору экенин байкоого болот. Россиялык ДЗ эгиздеринин ички түгөйлүк окшоштугу, Кыргызстандык МЗ эгиздерине караганда жогору. Биз бул айырмачылыкты индивидуалдык чөйрөнүн көз карашында карайбыз, анткени дал ушул индивидуалдык чөйрө МЗ эгиздеринин окшоштугун чектейт. Кыргызстандын эгиздеринин ички түгөйлүк окшоштугу Россиянын эгиздерине караганда төмөн болгондугунан улам, биз Кыргызстандын окуучуларынын вербалдык эмес интеллектисинде индивидуалдык айырмачылыгына чоң салымды системалуу эмес чөйрөлүк фактор кошоорун болжолдойбуз. Деталдуу айырмачылык структуралык моделдөө методун кароого мүмкүндүк берет.

Структуралык моделдөөнүн жыйынтыгы

Структуралык моделдөөнүн жыйынтыгы (3.3-таблица) генотип-чөйрөлүк модель Россиянын респонденттеринин маалыматын тагыраак сыпаттайт, ошол эле мезгилде, Кыргызстанда окугандардын жыйынтыгы катары генетикалык компонент жана жалпы чөйрөнүн факторлорунда жетишсиз көрүнгөндүгүн тастыктаган жөнөкөй генетикалык модель жакшы шайкеш келет. Кыргызстандын окуучуларында жалпы чөйрөнүн факторлорунун салымы жаңылыштык деңгээлде, ошондуктан бул компонент моделден чыгарылды.

3.3-таблица – Россия жана Кыргызстандык балдардын вербалдык эмес интеллектисинин жалпы жыйынтыгы үчүн моделдерди тандоонун жыйынтыгы

Өлкө	модель	A	C	E	-2LnL	AIC	Δ LnL	Δ df	p
Россия	ACE	0,62 (0,32-0,92)	0,26 (0,00 - 0,55)	0,11 (0,07- 0,19)	1266,71	920,71	4,490	6	0,001
Кыргызстан	AE	0,56 (0,39-0,69)	-	0,44 (0,31- 0,61)	2263,33	1625,33	0,293	2	0,001

Эскертүү: A – аддитивдик генетикалык факторлор; C – жалпы чөйрөлүк өзгөрмөлүүлүк салымы; E – индивидуалдык чөйрөлүк өзгөрмөлүүлүк салымы жана өлчөө жаңылыштыгы; 2LnL – логарифмикалык чындыкка жакындык; AIC – «Акаике маалыматтык критерийи» чындыкка жакындык моделинин индекси.

Демек, моделдерди тандоонун жыйынтыгында вербалдык эмес интеллектин вариативдүүлүк моделин тандоонун жыйынтыгында, россиялык кенже курактагы окуучуларда тукум куучулук да (62%) жана чөйрөлүк компонент да (26% - жалпы чөйрө) табылды. Ал эми Кыргызстандын окуучуларында вербалдык эмес интеллектин вариативдүүлүк көрсөткүчү

негизинен генетикалык фактор (56%) жана индивидуалдык чөйрөнүн факторлору (44%) менен байланышкан.

Генетикалык факторлордун салымы Россия жана Кыргызстандын окуучуларында бир деңгээлде турат. Өз кезегинде факторлордун ичинен Россиялык окуучуларда систематикалык фактор (жалпы фактор) басымдуулук кылат, ал эми Кыргызстандык окуучуларда системалуу эмес (индивидуалдык фактор) фактор басымдуу, т.а., россиялык окуучуларда чөйрө окшоштукту, ал эми кыргыз окуучуларында айырмачылык түрткү берет.

Алынган маалыматтар вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмачылыгына, индивидуалдык чөйрөнүн салымы кыргызстандык окуучуларда жакшы байкалат (44%), ошол эле мезгилде россиялык окуучуларда бул салым анча мааниге ээ эмес (11%). Бул салым «Матрица Равен» өлчөө тестинин катчылык деңгээлинде турарын белгилеп өтүүгө болот, т.а, бул индивидуалдык чөйрө окуучулардын спецификалык индивидуалдык тажрыйбасында эмес, тесирлөө мезгилиндеги кырдаалдык фактордо көрсөтүлгөн. Жалпысынан, кыргыз окуучуларындагы вербалдык эмес интеллектин көрсөткүчү вариативдүүрөөк, бул Кыргызстан ичиндеги чөйрөнүн ар түрдүүлүгү жана сапатынын абдан чачкындыгынан кабар берет.

Генетикалык факторлордун жогорку маанилүүлүгү россиялык жана кыргыз кенже курактагы окуучулары үчүн мүнөздүүлүгү интеллекти мурастоону баалоо 51% барабар деп жалпылаштырылган (Bouchard T. et al., 1990; Polderman T.J.C. et al., 2015), башка изилдөөчүлөрдүн, негизинен европалык жана америкалык тигил же бул жаш курактык топтордун тандоолорунан алынган маалыматтар менен шайкеш келет.

Жыйынтыктардын талкууланышы. Популяциялык изилдөөнүн жыйынтыгы кенже курактагы окуучулардын вербалдык эмес интеллектин айырмалоодо калк жашаган пункттун тиби менен байланышкан жаш курактык, кросс-маданий айырмачылык бар экендигин көрсөттү.

Эгиздердин тукум куучулук факторун изилдөө Кыргызстан жана Россиянын өкүлдөрүнүн вербалдык эмес интеллектисинин көрсөткүчүндө тукум куучулук жана чөйрөлүк фактордун салымында айырмачылыктар бар экендигин көрсөттү. Кыргызстандын кенже окуучуларында вербалдык эмес интеллекттин структурасындагы индивидуалдык айырмачылык генетикалык фактору, индивидуалдык чөйрөнүн факторунан басымдуулук кылат, ал эми Россиянын окуучуларында тукум куучулук фактор менен бирге маанилүү салымды жалпы чөйрө түзөт.

Интеллекти заманбап изилдөө интеллектуалдык жөндөмдүүлүктүн индивидуалдык айырмачылыгына белгилүү деңгээлде билим берүү системасынын өзгөчөлүгү (Линн, 2010, Тихомирова, 2012) жана үй бүлөлөрдүн социо-экономикалык статусу менен байланышкан (Turkheimer et al., 2003). Кенже мектептик куракта качан окутуу баланын психикасын өнүктүрүүнү жетектөөчү катары алдыга чыгарын болжолдоого болот, мамлекеттик билим берүү системасы өзгөчө когнитивдик өнүгүү жыйынтыктарына катуу таасир кылат. Изилдөөчүлөр окутуунун өзүн (Nisbett, Aronson, Blair, Discens, Flynn,

Halpern, Turkheimer, 2012; von Stum & Plomin, 2015), ошондой эле, мектепке кабыл алуу курагын (Cahan, Cohen, 1989), билим берүү системасынын өзгөчөлүгүн (Kremen et al., 2005; Boomsma & Posthuma, 2008; Bartels, 2009; Hanscombe et al., 2012; Soden-Hensler, 2012), окутуунун узактыгын (Brinch & Galloway, 2012) факт катары эсепке алуу зарыл деп көрсөтүшөт. Америка жана Улуу Британияда жүргүзүлгөн психогенетикалык изилдөөнүн авторлору, билим берүүнүн мүнөзүн, билим берүүнүн милдеттүү стандартын, сапаттуу билим алууга мүмкүнчүлүк ж.б. (Kovas, 2007) ичине алган билим берүү тармагынын маанилүү ролун белгилешет.

Россияда жана Кыргызстанда мектепке чейинки жана баштапкы мектептик билим берүү окшош структурага ээ: россиялык жана кыргыз балдар 3 жашынан баштап балдар бакчасына барат, 6 жаштан баштап 7 жашка чейин милдеттүү мектепке чейинки даярдыктан өтөт, 7 жашынан баштап мектепке кирет. Бардык баштапкы билим берүү цикл аралыгында (4 класс) негизги дисциплиналарды (математика, орус тили, адабий окуу жана айлана-чөйрө дүйнөсү) бир мугалим окутат.

Бирок, сапаттык айырмачылык бар. Статистикалык маалыматтарга ылайык, Россия Федерациясында мектепке чейинки мекемеге 90% жакын бала тартылган, ошол эле мезгилде Кыргыз Республикасында балдар бакчасына мектепке чейинки курактагы балдардын жалпы санынын 10дон 16% чейин гана барат. Билим берүүнүн сапатынын маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири, башталгыч мектептин мугалимдеринин өзүнүн билими эсептелет, жогоруда көрсөтүлгөндөй билим берүү циклинин негизги дисциплиналарын окутушат. Кыргызстанда баштапкы мектептин мугалимдеринин саны зарыл болгон педагогикалык даярдыктан өткөндөрү баштапкы класстын мугалимдеринин жалпы санынын 68,4 % гана түзөт. Ошону менен бирге Россияда педагогикалык кызматкер кызмат ордун, орто адистик же жогорку педагогикалык билим берүү деңгээлине ээ адис гана ээлей алат.

Россиядагы стандартташкан, бир түрлүү билим берүү системасы россиялык кенже курактагы окуучулардын вербалдык эмес интеллектисинин өзгөрмөлүүлүгүн жалпы чөйрөнүн (26%) факторлоруна чоң салымы менен түшүндүрөт, анткени алар балдардын окшоштугун шарттайт.

Өз кезегинде, биз тапкан кыргыз кенже курактагы окуучулардын вербалдык эмес интеллектисинин өзгөрмөлүүлүгүнө индивидуалдык чөрөнүн салымы, Кыргызстандагы билим берүү системасынын борборлошушунда чагылдырылат.

Демек, билим берүү системасы бир түрдүү болсо, вербалдык эмес интеллекттин фенотиптик дисперсиялык жалпы факторлорунун салымы ошончолук чоң болот, ошол эле мезгилде, билим берүүнү борборлоштуруу вербалдык эмес интеллекттин фенотиптик дисперсиясынын индивидуалдык чөйрөлүк факторлорунун чоң салымына алып келет.

Башкача айтканда, Россия жана Кыргызстандын баштапкы класстарыны билим берүү системасынын ажыроосу, вербалдык эмес интеллекттин

индивидуалдык өзгөчөлүгүнүн сезилерлик жаш айырмачылыгына себеп болушу мүмкүн

Кросс-маданий айырмачылыктын башка булактарынын генетикалык жана чөйрөлүк факторлорунун биздин изилдөөдө табылган катышы социалдык-экономикалык деңгээлге кызмат кылышы мүмкүн (эффект Скarr-Poy).

Россия менен Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээли сезилерлик айырмаланат. Адамзаттын өнүгүшү жөнүндөгү Баяндаманын маалыматына ылайык (БУУ), Россия жана Кыргызстан адамзаттын өнүгүшү индекси боюнча ар кандай топторго классификацияланат. Россия адамзаттын өнүгүшү жогорку деңгээлде болгон өлкөлөрдүн тобуна кирет (50 орун), ал эми Кыргызстан адамзаттын өнүгүүсүнүн ортоңку деңгээлиндеги өлкөлөрдүн тобунда (120 орун). Башкача айтканда, бул өлкөлөр социалдык-экономикалык планда 3 параметр: саламаттык, жашоонун узактыгы, сабаттуулук жана жашоо деңгээли менен айырмаланат. Бул өз кезегинде, окуучулардын интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшүнө таасир этет.

Талкуулоонун жыйынтыгында коюлган милдеттердин жана божомолдордун көз карашынан алганда алынган жыйынтыктарды жалпылоо жүргүзүлдү. Аталган талкуулоонун негизинде диссертациялык изилдөө боюнча **негизги корутундулар** чыгарылды:

1. Вербалдык эмес интеллект – бул көрүү образы жана мейкиндик элестөөсүнүн таянычы катары колдонулуучу интеллектин көп түрдүүлүгү. Вербалдык эмес интеллект адам аны элестөө менен, предмет менен сүрөттүн ортосундагы айырмачылык жана окшоштукту баалоого, мейкиндиктин абалын аныктоого мүмкүн боло турган көрсөтмөлүү объектке таянат.
2. 9 жаштагы окуучунун вербалдык эмес интеллектиси 7 жана 8 жаштагы окуучунукуна караганда жогору. Бирок жаш курактык айырмачылык россиялык окуучуларда, Кыргызстандын окуучуларына караганда бир аз жогору. Балдар менен кыздардын ортосундагы вербалдык эмес интеллектин индивидуалдык өзгөчөлүгүнүн статистикалык мааниге ээ болгон айырмачылыгы табылган жок.
3. Россиянын окуучуларында вербалдык эмес интеллект Кыргызстандын окуучуларына салыштырмалуу бир аз жогору.
4. Айылда жашаган окуучулар, шаарда жашаган окуучуларга караганда вербалдык эмес интеллектин тестин начар аткарышат. Бул айырмачылык эки өлкөдө тең байкалат, бирок Россияда ал даана байкалат.
5. Баштапкы мектепте вербалдык эмес интеллектин индивидуалдык айырмачылыгы Россияда да, Кыргызстанда да мааниге ээ болгон генетикалык компонентти алып жүрөт.
6. Чөйрө эки өлкөнүн тең окуучуларындагы индивидуалдык интеллектик айырмачылыка салыштырма салым кошот, бирок Россияда жалпы чөйрөнүн фактору, ал эми Кыргызстанда – индивидуалдык чөйрөнүн

фактору, бул Россиянын билим берүү системасынын борборлоштурулгандыгы жана Кыргызстанда борборлоштурулбагандыгы менен байланышышы мүмкүн.

Изилдөөнү аткаруу негизги божомолду тастыктады. Бирок ал аталган көйгөй боюнча келечектеги изилдөөнүн перспективасы үчүн бир канча жаңы суроолорду аныктады. Интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү өнүктүрүүгө таасир этүүчү микрочөйрө фактору (ата-эненин билими, социалдык-экономикалык мүмкүнчүлүк ж.б.) ачылган жок, макрочөйрө факторунун, чөйрөлүк фактордун тереңирээк таасир ж.б.с. мектепке чейинки куракка таасирин тереңден изилдөө зарыл.

Сунуш катары интеллектуалдык жөндөмдүүлүктү өнүктүрүү өзгөчө маанилүү, анткени маалыматтык дүйнөдө инсандын ийгиликтүүлүгү интеллектуалдык жөндөмдүүлүктүн өнүгүү деңгээли менен тыгыз байланыштуу. Сапаттуу системалуу билим берүү жеке бир адамдын жана жалпы мамлекеттин ийгилигинин ачыкчы болуп эсептелет, бул балдардын мектепке чейинки мекемелерге милдеттүү түрдө барышына, мектепке чейинки жана жалпы билим берүүчү педагогдордун сабаттуулугунун деңгээлин жогорулатууга багытталган, мамлекеттик саясатты өнүктүрүү зарылдыгынан кабар берет.

Кенже мектептик курактагы окуучуларга натыйжалуу психологиялык жардам көрсөтүүнүн перспективалуу багыты, окуу процессинде эске алынуучу вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык өзгөчөлүгүнө, чөйрөнүн таасирин эске алуу жана окутуу процессинин эффективдүүлүгүн жогорулатуучу натыйжа катары педагог жана психологдордун максатка багытталган биргелешкен ишин бөлүп көрсөтүү болуп эсептелет.

Вербалдык эмес интеллекттин мааниси жана анын өнүгүшүндөгү чөйрө факторунун ролу жөнүндө башталгыч класстын педагогдору жана мектеп психологдору үчүн үйрөтүүчү семинарларды өткөрүү зарыл.

Ошондой эле алынган маалыматтар индивидуалдык чөйрөнүн жана билим берүү системасынын ар түрдүүлүгүнүн мааниси жөнүндөгү 7 жашка чейинки балдардын ата-энелерине маалымат берүү зарылдыгын пайда кылат.

Диссертациянын темасы боюнча Web of Science и Scopus базасында индексцияланган журналдарда жарыяланган эмектердин тизмеси:

1. Давыдова Ю.А. Структура взаимосвязей когнитивных характеристик и успешности в арифметике у дошкольников: кросскультурный анализ [Текст] / Ю.А. Давыдова // Вопросы психологии. 2012. № 5 С. 133-142 (в соавторстве).
2. Davidova Y. Genetic and Environmental Factors in Individual Differences of Cognitive Abilities in Primary School Children" [Text]/ Y. Davidova // Procedia - Social and Behavioral Sciences, 2013 Т. 86 стр. 419 – 422 (в соавторстве).
3. Davydova Y. Number sense and mathematics across development and cultures [Text]/ Y. Davydova // Personality and Individual Differences. 2014. Т. 60. С. 59 (в соавторстве).

4. Davidova Y. Cross-cultural investigation into cognitive underpinnings of individual differences in early arithmetic [Text]/ Y. Davidova // Developmental Science, v.18, issue 1, 2015, Т. 18 №1 pp 165–174 (в соавторстве).
5. Davydova Yu.A. Methodology for vocational psychodiagnostics of senior schoolchildren using information technologies. [Text]/ Yu. A. Davydova // В сборнике: AIP Conference Proceedings Сеп. "Information Technologies in Education of the XXI Century, ITE-XXI 2015: Proceedings of the International Scientific-Practical Conference "Information Technologies in Education of the XXI Century"" 2017. С. 040001 (в соавторстве).

**Кыргыз Республикасынын Жогорку Аттестациялык комиссиясы
сунуштаган, жетектөөчү реценцияланган журналдарында автор
тарабынан жарыяланган эмгектердин тизмеси:**

6. Давыдова Ю.А. Личностные особенности поведения подростков в конфликтной ситуации [Текст] / Ю.А. Давыдова // Вестник Кыргызско-Российского Славянского Университета, том 9, №12, 2009. – С. 65-69 (в соавторстве).
7. Давыдова Ю.А. Гендерные особенности осознания, переживания и способов преодоления одиночества молодежью. [Текст] / Ю.А. Давыдова // Вестник Кыргызско-Российского Славянского Университета, том 10, №11, 2010. С. 21-25 (в соавторстве).
8. Давыдова Ю.А. Роль наследственных и средовых факторов в формировании индивидуальных особенностей когнитивных способностей в младшем школьном возрасте. [Текст] / Ю.А. Давыдова // Теоретическая и экспериментальная психология. 2012. Т.5. №3 С. 78-81 (в соавторстве).
9. Давыдова Ю.А. Кросс-культурный анализ индивидуальных различий в чувстве числа у детей дошкольного возраста России и Кыргызстана [Текст] / Ю.А. Давыдова // Теоретическая и экспериментальная психология. 2012. Т.5. №3 С. 17-24 (в соавторстве).
10. Давыдова Ю.А. Индивидуальные различия пространственных способностей: изучение влияния возраста, пола, ведущей руки и эффекта сибса. [Текст] / Ю.А. Давыдова // Теоретическая и экспериментальная психология. 2012. Т.5, №4 (в соавторстве).
11. Давыдова Ю.А. Индивидуальные особенности невербального интеллекта у младших школьников [Текст] / Ю.А. Давыдова // Вестник КРСУ, 2013Том 13, №3, С. 94-98 (в соавторстве).
12. Давыдова Ю.А. История исследований когнитивных способностей в кросс-культурном аспекте. [Текст] / Ю.А. Давыдова // Вестник Кыргызско-Российского Славянского Университета, 2014 Т. 14. № 1. С. 89-92 (в соавторстве).

Публикации автора в других изданиях:

13. Давыдова Ю.А. Невербальный интеллект и эффективность обучения [Текст] / Ю.А. Давыдова // Вестник КНУ. «Курс на обновление страны:

- интеграция образования и науки» (30 октября 2009г.) – Бишкек: ИИМОП КНУ, 2009. С. 117-120 (в соавторстве).
14. Davydova Y. A Cross-cultural study of nonverbal intelligence in children from Russia and Kyrgyzstan. [Text]/ Y. Davydova // In.: Abstracts International Society for Intelligence Research The Twelfth Annual Conference of the ISIR Limassol, Cyprus, December 8-10, 2011 ,p.18 (в соавторстве).
 15. Davydova Y. The nature of fluid intelligence in Russian-speaking adolescent twins. [Text]/ Y. Davydova // In.: Abstracts XXX International Congress of Psychology Cape Town, South Africa, July 22–27, 2012, p.139 (в соавторстве).
 16. Davydova Y. Towards understanding incompatibility as a construct used to explain conflicts within marital relationships. [Text]/ Y. Davydova // In.: Abstracts XXX International Congress of Psychology Cape Town, South Africa, July 22–27, 2012, p.190 (в соавторстве).
 17. Davidova Y. Cross-cultural Investigation of Number Sense, Spatial Memory and Mathematical Achievement in Schoolchildren from Russia and Kyrgyzstan [Text]/ Y. Davidova // In.: Abstracts Symposium. Cross-cultural and Genetically sensitive Investigations of Educationally Related Traits, Стокгольм, июль 2013 (в соавторстве).
 18. Давыдова Ю.А. Природа индивидуальных особенностей невербального интеллекта в младшем школьном возрасте: кросскультурное исследование [Текст] / Ю.А. Давыдова // В сборнике: От истоков к современности 130 лет организации психологического общества при Московском университете. Ответственный редактор: Богоявленская Д.Б., 2015. – С. 404-406 (в соавторстве).
 19. Davidova Y. Intelligence and math achievement: cross-cultural study of individual differences and relationship. [Text]/ Y. Davidova // В книге: International Society for Intelligence Research (ISIR) 2016. С. 69 (в соавторстве).
 20. Davydova Yu. Non-verbal intelligence in primary school students: a cross-cultural study. [Text]/ Yu. Davydova // ITM Web of Conferences. 2017. Т. 10 (в соавторстве).
 21. Давыдова Ю.А. Индивидуальные особенности невербального интеллекта в младшем школьном возрасте: кросс-культурное исследование [Текст] / Ю.А. Давыдова // Психология индивидуальных различий: обучение и развитие. Материалы заочной Научно-практической конференции молодых ученых и специалистов. – М.: Психологический институт РАО. – 2017. – С. 20-26.
 22. Давыдова Ю.А., Уровень саморегуляции у старших подростков из России и Киргизии. [Текст] / Ю.А. Давыдова // Междунар. науч.-практич. конф. Человек как субъект жизнедеятельности: посвященный 25-летию юбилею Кыргызско-Российского Славянского университета им. первого Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина 6–7 сентября 2018 г., – Бишкек – С.176-185 (в соавторстве).

РЕЗЮМЕ

диссертации Давыдовой Юлии Александровны на тему «Индивидуальные различия невербального интеллекта в младшем школьном возрасте: кросс-культурный анализ» на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07-педагогическая психология

Ключевые слова: интеллект, невербальный интеллект, обучение, младший школьный возраст, наследственность, общая среда, индивидуальная среда.

Объект исследования: невербальный интеллект как психологический феномен.

Предмет исследования: индивидуальные различия невербального интеллекта в младшем школьном возрасте.

Цель исследования: кросс-культурное сравнение индивидуальных различий невербального интеллекта у учащихся младших классов.

Методы исследования: теоретический анализ литературы, кросскультурный анализ; близнецовый метод; метод моделирования; контент-анализ; методика «Прогрессивные матрицы Равена» (Равен Дж., 1994), опросник зиготности близнецовых пар (Nichol R.C., Bilbro W.C., 1966; Cohen, Dibble, Grawe, Pollin, 1975).

Новизна исследования: Результаты исследования вносят значительный вклад в понимание механизмов формирования индивидуальных особенностей интеллектуальной сферы ребенка в младшем школьном возрасте и обнаружена роль системы образования для успешного развития невербального интеллекта. Полученные в работе данные углубляют понимание о вкладе средовых и наследственных факторов в индивидуальные различия невербального интеллекта в младшем школьном возрасте. У российских школьников в структуре индивидуальных различий невербального интеллекта преобладают факторы общей среды, а у кыргызских – факторы индивидуальной среды.

Практическая значимость исследования: Исследование природы индивидуальных различий невербального интеллекта в младшем школьном возрасте максимально значимо для повышения эффективности обучения. Полученные нами данные подтверждают, что факторы макросреды очень важны.

Результаты исследования используются в лекционных курсах и семинарских занятиях по предметам «Общая психология», «Психология развития», «Педагогическая антропология», «История психологии» и «Педагогическая психология» в Кыргызско-Российском Славянском университете на кафедре психологии.

Давыдова Юлия Александровнанын 19.00.07 – педагогикалык психология адистиги боюнча «Кенже мектептик куракта вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмачылыгы: кросс-маданий анализ» деген темадагы психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык ишинин РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: интеллект, вербалдык интеллект, окутуу, кенже мектептик курак, тукум куучулук, жалпы чөйрө, индивидуалдык чөйрө.

Изилдөөнүн объектиси: вербалдык эмес интеллект психологиялык феномен катары.

Изилдөөнүн предмети: кенже мектептик куракта вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмачылыгы.

Изилдөөнүн максаты: кенже класстын окуучуларынын вербалдык эмес интеллектисинин индивидуалдык айырмачылыгына кросс-маданий салыштыруу.

Изилдөөнүн методу: адабияттарга теоретикалык анализ, кросс-маданий анализ; эгиздерди салыштыруу методу; моделдөө методу; контент-анализ; «Равендин прогрессивдүү матрицасы» методикасы (Равен Дж., 1994), эгиздерди зигота боюнча сурамжылоо (Nichol R.C., Bilbro W.C., 1966; Cohen, Dibble, Grawe, Pollin, 1975).

Изилдөөнүн жаңылыгы: Изилдөөнүн жыйынтыгы кенже мектептик курактагы баланын интеллектуалдык тармагынын индивидуалдык өзгөчөлүгүн калыптандыруунун механизмдерин түшүнүүгө белгилүү салым кошот жана вербалдык эмес интеллекттин ийгиликтүү өнүгүшү үчүн билим берүү системасынын ролун айкындайт. Иште алынган маалыматтар кенже мектептик курактагы окуучулардын вербалдык эмес интеллектисинин индивидуалдык айырмачылыгындагы чөйрө жана тукум куучулук факторлорунун салымы жөнүндө түшүнүктү тереңдетет. Орус окуучуларынын вербалдык эмес интеллектисинин индивидуалдык айырмачылык структурасында жалпы чөйрөнүн факторлору, ал эми кыргыз окуучуларында – индивидуалдык чөйрөнүн факторлору басымдуулук кылат.

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу: Кенже мектептик куракта вербалдык эмес интеллекттин индивидуалдык айырмачылыгынын табиятын изилдөө окутуунун натыйжалуулугун арттыруу үчүн максималдуу мааниге ээ Биз алган маалыматтар макрочөйрөнүн факторунда абдан маанилүү экендигин тастыктайт.

Изилдөөнүн жыйынтыгы Кыргыз-Орус Славян университетинин психология кафедрасында «Жалпы психология», «Өнүгүү психологиясы», «Педагогикалык антропология», «Психологиянын тарыхы», «Педагогикалык психология» предметтери боюнча лекциялык курстарда жана семинардык сабактарда колдонулат.

SUMMARY

Yulia Aleksandrovna Davydova's dissertation on the topic "Individual differences in nonverbal intelligence in primary school age: a cross-cultural analysis" for the degree of candidate of psychological sciences, specialty 19.00.07- pedagogical psychology

Keywords: intelligence, non-verbal intelligence, learning, primary school age, heredity, general environment , individual environment.

Object of study: non-verbal intelligence as a psychological phenomenon.

Subject of study: individual differences in non-verbal intelligence in primary school age.

The purpose of the study: cross-cultural comparison of individual differences in non-verbal intelligence in primary school students.

Research methods: theoretical analysis of literature, cross-cultural analysis; twin method; modeling method; content analysis; the methodology "Progressive Raven matrices " (Raven J., 1994), twin pairs zygosity questionnaire (Nichol RC, Bilbro WC, 1966; Cohen , Dibble , Grawe , Pollin , 1975).

Novelty of the study: The results of the study make a significant contribution to understanding the mechanisms of the formation of individual characteristics of the child's intellectual sphere at primary school age and the role of the education system for the successful development of non-verbal intelligence is revealed. The data obtained in the work deepen the understanding of the contribution of environmental and hereditary factors to the individual differences in nonverbal intelligence in primary school age. In Russian students, factors of the general environment prevail in the structure of individual differences in non-verbal intelligence, and in Kyrgyz , factors of the individual environment.

The practical significance of the study: And the investigation of the nature of the individual differences in nonverbal intelligence in primary school age is maximally significant for increasing the effectiveness of training. Our data confirm that macro environment factors are very important.

The results of the study are used in lecture courses and seminars on the subjects "General Psychology", "Development Psychology", "Pedagogical Anthropology", "History of Psychology" and "Pedagogical Psychology" at the Kyrgyz-Russian Slavic University at the Department of Psychology.

10.03.2020 басууга кол коюлду
Форматы 60×841/16. Офсет басмасы.
Көлөмү 1,75 б.т., Тиражы 100 даана.

Басмаканда басылды
720016, Бишкек ш., Волокаламская көчөсү, 14
Тел. 55-48-39